

TÜRK ŞEİRİNDƏ VƏZN MƏSƏLƏSİNƏ DAİR**T.T.HÜSEYNLİ****Bakı Dövlət Universiteti**

Böyük türk alimi N.S.Banarlı «Rəsimli türk ədəbiyyatı tarixi» kitabında yazmışdır:

«Milli musiqilər, milli oyunlar kimi, milli vəznlər, nəzm şəkilləri və milli qafiyələr də vardır. Daha mühüm olaraq millətlərin dillərindəki səslər, nəzmdəki səs ünsürlərini meydana gətirən qanunlara bağlıdır. Vəznlər və qafiyələr, dillərin müzikal təkamülündə nota vəzifəsi görəcək dillərdəki səslərin notası olacaq qədər təsirlidirlər» (2, s. 49).

Ə.Qabaqlının «Türk ədəbiyyatı» kitabında isə oxuyuruq: «Dilin, musiqinin və rəqsin milli oluşu, onları səsləndirən və o səslərlə rəqs edən millətin milli zövqünün və milli həyatının əsəri olunuşundandır. Milli zövq, dillərdə və bütün gözəl sənətlərdə mütləqə bir milli üslub yaradır. Dillər, milli musiqilər və oyunlar bu milli üslubla işlənərək gözəlləşir, onunla milliləşir» (5, s. 566).

Milli vəzn, hər dilin öz musiqisindən doğan bir ahəng ölçüsüdür. Nəzmin başlı-başına ahəng ölçüsü olan vəzn çox qədim zamanlardan bəri şeirin təməli sayılmışdır. Ə.Qabaqlının qeyd etdiyi kimi, keçmiş yunan ondan da əvvəl qədim Çin, qədim hind şeiri tipli bəzi ənənəvi nümunələrdə qafiyə olmaya bilər, amma vəzn mütləq vardır. Görkəmli alimin fikrinə görə simvolizmdən bu yana yeni şeir, qəliblənmiş vəznlərlə hesablaşmır. Amma eyni zamanda hər şairin öz üslubuna uyğun bir vəzn anlayışı da vardır.

Türk şeiri tarixində əsasən iki vəzn geniş işlənmişdir:

1. Əruz vəzni
2. Heca vəzni.

Bir də bu vəznlərin sərbəst şəkilləri və ümumiyyətlə, sərbəstlik də var ki, müasir mərhələdə buna meyl getdikcə güclənməkdədir. Qədim ərəb şeirində qafiyəsiz, lakin ölçülü, qədim Çin, hind, yunan və qədim Roma şeirlərindən fərqli olaraq qafiyə olsa da, vəzn olmamışdır. Ahəng doğurma missiyasını isə qafiyə yerinə yetirmişdir. Əruz vəzni ərəb şeirində islamın intişarından sonra VIII əsrdə işlədilməyə başlamışdır. Bir sıra ədəbiyyatşünaslıq mənbələrində göstərildiyi kimi, ərəb şeirini əruz vəzni qəliblərinə salan, yəni bu vəznin prinsip, qanun və qaydalarını müəyyənləşdirən, əruz vəzninin əsaslarını yaradıb nizamlayan bəsrəli ərəb alimi Xəlil ibn Əhməd olmuşdur. Demək, əruz vəzni ərəb dilindən yaranmış və o dilin söylənişinə uyğun bir vəzndir. Çünki ərəb dilinin hecaları arasında deyiliş fərqi vardır. Ayrıca bu dildə qalın və uzun hecalar incə və qısa hecalardan daha çoxdur. Ə.Abidin vəzn haqqında fikirləri də olduqca maraqlıdır. O, bildirir ki, vəzn dilin məhsuludur, hər ictimai zümrənin öz ilk şeirinə verdiyi ahəng dilin ümumi ahəngin-

dən ayrılan «ən saz element»lər (ünsürlər) məcmuəsidir. Türklərin şeir musiqisini axtarmaq üçün nə Ərəbistanın qızgın çöllərinə, nə də İranın tozlu ovalarına getmək lazım deyildir; ibtidai sözlərin dilimizə çevrilməsi bunun fəlsəfəsini anlamaq üçün yetişər (1, s. 472).

Tədqiqatçı M.Əliyev isə qeyd edir ki, «vəzn ölçü, meyar deməkdir. Sübut edilmişdir ki, məxsus olduğu dildən kənarında vəzn mövcud deyildir. Şeir dillə yaradıldığından onun canı da, ruhu da milli dilin fonetik təbiəti, ahəng və tələffüz xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dil poeziyanın materialı olub, şeirin ahəng, avaz və musiqisinin bilavasitə yaradıcısıdır (4, s. 5). Tədqiqatçı daha sonra çox doğru olaraq qeyd edir ki, hər bir şeir sisteminin vəzn xüsusiyyətlərini öyrənərkən onu milli dil xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı götürmək lazımdır.

Görkəmli türk alimi Əhməd Qabaqlı qeyd edilən fikri isbata yetirmək üçün özünün dörd cildlik «Türk ədəbiyyatı» kitabının 8-ci nəşrində (1989) istiqamət, istibdad və mütəşəkkil sözlərini təhlil edir. O, göstərir ki, istiqamət sözü üç qalın və bir incə hecadan, istibdad sözü yalnız qalın hecalardan, mütəşəkkil sözü iki qısa, iki uzun hecadan ibarətdir. Bu kəlimələri düzgün söyləmək üçün mütləq hər hecanın haqqını vermək lazımdır (6, s. 659).

Eyni məntiqin əruz vəznində də mövcud olduğunu bildirən tədqiqatçı doğru olaraq qeyd edir ki, bu vəznlə qurulmuş bir şeirin misraları arasında hecaların yalnız say baxımından bərabərliyi kifayət etmir. Misralar içində bir-birinə paralel olan hecaların səs dəyəri (uzunluq, qısalıq, incəlik, qalınlıq) baxımından da bərabərlik olması vacibdir.

Əruz vəzni ərəblərdən fars şeirinə və sonra türk şeirinə keçmişdir. Ə.Abid qeyd edir ki, «əruz vəzni ilk dəfə aristokrat» sinfində bəliirdi (meydana çıxdı). Bütün varlığı ilə Bağdada mərbut bağlı olan bu sinif yeni təşkil etdikə saray üçün əruzü qəbul etdi. Bu surətdə zühur edən saray ədəbiyyatı müsəlman olmuş, İran mədrəsələrində təhsil alan ədib və şairlər sayəsində getdikcə genişlənən bir hərəkət zahi təqibən qoyuldu» (1, s. 480).

Quruluşu ərəb dilinə yaxın olan fars dili əruza rahat uyğunlaşmışdır. Türk dilinin bu vəznə uyğunlaşması isə xeyli zaman almışdır. Ə.Qabaqlının da qeyd etdiyi kimi, ərəb, fars kəlimələrinin türk dillərinə axmasının bir və fikrimizcə, əsas səbəbi də əruz vəznidir. Başda ərəb, İran və türk ədəbiyyatı olmaq üzrə İslam mədəniyyəti ədəbiyyatları 14 əsrdən bəri bu vəzndən istifadə etmişlər. İslam ədəbiyyatları tarixindəki başlanğıcı ərəb şeirində götürməklə bərabər, əruz yalnız ərəb dilinə məxsus bir vəzn deyildir. Əruz hecaların sayına görə deyil, səslərinə görə tərtiblənən vəznidir (2, s. 132).

N.S.Banarlı «Rəsimli türk ədəbiyyatı tarixi» kitabında rəssam Frans Marein (1880-1916) «Qırmızı atlar» adlı bir şəklini vermişdir. Şəklın altında belə bir qeyd də vardır: «Eski türk nazmında derin seslər bırakan at ayakları». Bu qeydin izahı kimi kitabda belə bir fikir ifadə olunmuşdur: «Eski türklər, ümumiyyətlə, at üstündə yaşıyor; at üstündə mesafələr aşıyor, türkülərini at üstündə söylüyor və pek tabii türkülerinin, hatta hayatlarının temposunu atların yürüyüşünə uyduyordı. Aruz vezninin doğuşunda ve tekamülünde, nasıl develerin uzun+kısa tempolarda atdıkları addımların tesiri varsa, türk vezin ve şekillerinin de atların yürüşüne o ölçüde uyğun olması, hatta atların yürüyüşünden doğması mümkün ve tabiidir» (2, s. 53).

Bu hal getdikcə misraların şeir gözəlliyinə təsir etməyə başladı. Bu səbəbdən əruz vəzninə uyğun gələn, xüsusilə fars dilindən olan sözlər şeirimizdə çoxaldı və Divan beytlərindəki türkcə sözlər getdikcə azaldı. Ə.Qabaqlının çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, bunun nəticəsində «...şairlərin gözəl istifadələrindən məhrum qalan dilimiz isə bu səbəblə anlam, kəlimə və ahəng yönlərindən yoxsullaşdı» (6, s. 680).

Əruz vəznində yazılmış türkdilli əsərlərin tarixini araşdırarkən maraqlı bir fikirlə qarşılaşdıq. Əmin Abid özünün «Heca vəzninin tarixi» adlı məqaləsində bildirir ki, «Əruz ədəbiyyatının elm aləmində məlum olan ilk əsəri «Qutadqu-bilik»dir. Akademik V.V.Bartoldun əldə etdiyi nəticəyə görə Kaşqarda hökm sürmüş olan Qaraxanilər hökmdarlarından Təfğac Buğra-Qaraxan Əbu-Əli Həsən bir Süleyman Qaraxan adına ithaf edilən «Qutadqubilik» 1069-1070-ci illər ərzində Yusif Xac Hacib adlı bir nəfər tərəfindən yazılmışdır (1, s. 480).

Bu fikirdə bir qədər yanlışlıq vardır. Görkəmli alimin məqaləsində haqqında bəhs etdiyi əsər – «Qutadqu bilik» əruz ədəbiyyatının elm aləmində məlum olan ilk əsəri yox, türkdilli ədəbiyyatda əruz vəznində yazılmış ilk əsərdir. Bu fikrin təsdiqini biz görkəmli türk alimi Əhməd Qabaqlının «Türk ədəbiyyatı» kitabında görə bilirik. Kitabın son nəşrinin I cildində «Əruz vəzni» bölməsində oxuyuruq. «Əruz ilə ilk türkcə şeirlər onbirinci yüz il Qaraxanlılar çağında görülür. Balasaqunlu Yusif Has Haibin 1070-də tamamlanan «Qutadqu bilik» adlı öyüt kitabı, əruz vəzninin «Fa'ulun –Fa'ulun-Fa'ulun Fa'ul» vəznisiylə yazılmış 6645 beytlik bir əsərdir (6, s. 660).

Ə.Qabaqlının tədqiqatlarından, həmçinin öyrənirik ki, on dördüncü əsrdən tənzimata qədər bütün Divan şairləri, getdikcə daha gözəl və alımlı bir şəkildə əruz vəzni kullanmışlardır.

Türk şeirində mövcud olan ikinci əsas vəzn heca vəznidir.

Tədqiqatçı Ə.Abidin bildirdiyinə görə hecanın ilk təcəllisi (üzə çıxması) atalar sözündə görünür. «Əksəriyyə iki, bəzən dörd bölmədən ibarət olan bir qism atalar sözü kiçik bir mənzumə şəklini ərz edir» (1, s. 474).

Görkəmli türk alimi Ə.Qabaqlı isə doğru olaraq bildirir ki, heca vəzni türk dilinin əsl yapısına uyğun vəznidir. «Çünki türkcə sözlərin (qalın-incə, uzun-qısa) hecaları arasında önəmli bir fərq yoxdur. Kəlimələrin bütün hecaları həmən-həmən eyni dəyerdə söylənir. Konuşma sırasında uzun hecaları belə qısayə bağlamaq meyli vardır».

Eyni məntiqin heca vəznində də mövcud olduğunu, bu vəznə ardarda gələn misralar arasında hecaların yalnız say baxımından bərabərliyinin arandığını, fəqət misradakı hecalar arasında dəyər bərabərliyi gözənlənmədiyini bildirən tədqiqatçı, bu səbəbdən heca vəzninə barmaq hesabı adı da verildiyini qeyd edir.

Görkəmli alim, akademik M.Cəfərov isə bu fikri tamamilə yanlış hesab edir. Tədqiqatçı, 1959-cu ildə çapdan çıxmış «Füzuli düşünür» adlı kitabında qeyd edir:

«İndiyə qədər belə yanlış təsəvvür olmuşdur ki, güya bizim heca vəzni sadəcə barmaq hesabı vəznidir. Təcrübə göstərir ki, heca vəzni haqqındakı bu mülahizə yanlışdır. Belə bir hökmü vermək üçün gərək Azərbaycan dilində vurğunun xüsusi əhəmiyyətini və sözlərin sırasında vurğulu, vurğusuz sözlərin bir-birini təqib etməsini, məntiqi, musiqili vurğunu inkar edəsən ki, bu da mümkün deyildir».

Heca vəznində yazılmış ən qədim ədəbi nümunələrə biz Mahmud Kəşqarlının «Divani-lügət it-türk» kitabında rast gələ bilirik. Bu fikri həm Ə.Abid, həm də Ə.Qabaqlı təsdiq edir. Lakin, Ə.Qabaqlı həmçinin, Rəşid Rəhməti Aratın «Eski Türk Şeiri» kitabını misal göstərərək burada toplanmış uyğur dövrü şeirlərinin də çoxunun heca vəznində olduğunu bildirir.

Heca vəzninin türk şeirində formalaşması tarixi olduqca maraqlıdır. Bu məsələni kifayət qədər ətraflı şərh edən tədqiqatçı Ə.Abid bildirir ki, «..Əruz vəzni saray ətrafında vücuda gələn bütün mənzum məhsullara zəmin olarkən, heca vəzni də «çadır ədəbiyyatı» sahəsində qiyməti azalmağa üz tutmaqla bərabər, kəndi (öz) təbii şeirində davam etdi, hətta bu vaxta qədər əvami və təşkilatsız bir tərzdə irəliləyərkən əruzun «sarayına» müqabil, özünə «təkyəi» müdafiə mərkəzi bulmuşdur» (1, s. 481).

Müsəlmanlığın qəbulundan sonra mahiyyət etibarilə, islam dininin və onun təsirindən ibarət olan təsəvvüfün rəvac bulması üçün müəyyən təşkilat şəklində qurulan «təkyələr» ətrafında yaradılmağa başlanan ədəbiyyatın şeiri isə heca vəznini qəbul etdi. Yalnız bu təşkilatın sayəsində heca vəzni yazılı ədəbiyyatda əruzla mübarizəyə davam gətirə bildi.

Azərbaycan dilində heca vəzninin yeri haqqında görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik M.Cəfərovun fikirləri də olduqca maraqlıdır. Böyük alim bildirir ki, «...Şeirdən bəhs edərkən dildə vurğu hadisəsini nəzərə almağın əhəmiyyəti ondadır ki, hər hansı xalqın şeirində, söz, heca vurğusu şeirin vəznini müəyyən edən başlıca səbəblərdən biridir. Söz vurğusuna malik olmayan dillərdə həqiqətən şeir vəzni yalnız hecaların sayı ilə müəyyən edilir ki, bu da heca vəznini yaradır. Daha çox sərbəst vurğulu sözlərə malik olub eyni zamanda qeyri-sabit vurğulu sözləri də qəbul edən dillərdə, Azərbaycan dilində olduğu kimi, həm ölçülü, həm də heca vəzni tətbiq olunur. Belə dillərdə yalnız heca vəzni işlənirsə, o zaman bu vəzn Azərbaycan heca vəznində olduğu kimi, xüsusi ahəngə malik olur» (3, s. 162).

Akademik M.Cəfərov fikrini R.Rzanın yaradıcılığından gətirdiyi bir misalla əsaslandırır.

Ə.Abid heca vəzninin təkcə ədəbiyyatında geniş yayılmasının səbəbini, fikrimizcə, haqlı olaraq təkyəçiliyin ümumi xarakterində görür. Məqsədi daha böyük kütlələrə «məfkurəvi təlqinlərlə» təsir etmək olan təkyə təşkilatı xalq ruhunu nəzərə almaq və xalq ədəbiyyatı elementlərindən istifadə etmək məcburiyyətində idi. Bu səbəbdən də təkyə ədəbiyyatında şeir milli vəzn olan heca ilə yaradılmışdır.

Eyni fikrin təsdiqini biz Ə.Qabaqlının «Türk ədəbiyyatı» əsərinin son (2002) nəşrində də görə bilirik. Heca vəznində yazılmış ədəbi nümunələrlə biz XII əsrdə yaşamış, türk təsəvvüf şairlərindən Əhməd Yəsəvinin «Divani-Hikmət» adlı toplusunda rast gəlirik. Yenə Ə.Abid qeyd edir ki, «Əhməd Yasəvi» heca vəzni işlətməklə bərabər, ona daha əski zaman məhsullarındakı vəziyyətindən ayıran mütəkamil bir şəkil verməmişdir. Onun əsərlərində də heca misra ahəngindən məhrum bulunaraq, ibtidai texnikanı mühafizə etməkdədir. Bununla bərabər, vəznin təkyələrdə tutulmasına və ayrıca onikihecalı vəznin şayə bulmasına (yayılmasına) yardım etmişdir (1, s. 481). «Divani-hikmət» toplusuna nəzər saldıqda görürük ki, burada ən çox istifadə edilən vəzn «yeddilik» və «onikilikdir». Fikrimizcə, Ə.Abidin də qeyd etdiyi kimi, heca vəzninin

səkkiz yüz il bundan qabaqkı formasını görmək üçün Əhməd Yasəvinin «Divani-hikmət»də toplanmış mənzumələri ən gözəl nümunədir.

QEYDLƏR:

1. Abid Ə. Heca vəzninin tarixi//Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası II kitab. Poetik fikrin təkamülü. Bakı: Elm, 2006.
2. Banarlı N.S. Rəsimli türk edebiyatı tarixi. 2 cildde, c.1. İstanbul: 2002.
3. Cəfər M. Şərimizin dili və vəzni haqqında//Füzuli düşünür. Bakı: Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1959.
4. Əliyev M. Azərbaycan şeirinin vəznləri. Bakı: 1985.
5. Kabaklı A. Türk edebiyatı. 4 cildde. C.1. İstanbul: 1989.
6. Kabaklı A. Türk edebiyatı. 5 cildde. C.1. İstanbul: 2002.

К ВОПРОСУ РИФМЫ В ТЮРКСКОМ СТИХОСЛОЖЕНИИ

Т.Т.ГУСЕЙНЛИ

РЕЗЮМЕ

«Национальный музыка, национальным играм сопутствует национальная поэзия, национальное стихосложение и даже национальная рифма» (Н.С.Банарлы).

Рифма – благозвучие поэзии, истина мысли. Хотя в древних – китайской, индийской, греческой поэзии рифма отсутствовала, существовал определенный стихотворный размер. В древней арабской поэзии, при наличии рифмы в VIII в., возникает стихотворный размер. В истории тюркской поэзии издавна была распространена рифма.

Аруз – система метрического стихосложения, возникла в классической арабской поэзии. Позже аруз проник вначале в персидскую поэзию, а затем в тюркскую.

Слоговое стихосложение характерно для тюркской поэзии. В тюркской, в частности, в азербайджанской поэзии рифма исторически играет важнейшую роль как средство создания красоты звучания стиха.

SOME WORDS ON THE VERSE DIMENSIONS IN THE TURKIC POETRY

T.T.HUSEYNLI

SUMMARY

There are national music, national plays, national verse dimension, national versification forms, even national rhymes (N.S.Banarli).

The metre is a rhythmical demention in verse.

Though the old Chinese, Indian and Japon poetry lacked rhyme, there existed a metre in their poetry. In the old Arabic poetry there existed thyme in the Arabic poetry the metre appeared in the eighth century. In the Turkic poetry a syllabic metre has played a great role.

Arur (versification demention) is a metre in the Arabic poetry. This verse demention had been used in the Persian poetry before it was used in the Turkic poetry.

The syllabic metre shouldn't only be understood as a means to show the number of the syllables in verse. It would be a mistake to think so. The syllable has had a historical importance and role in the Turkic as well as in the Azerbaijan poetry.